

ZOOMORFNI, TERIOMORFNI I TETRAMORFNI SIMBOLI NA KOVANOM NOVCU 4. DIO

Autor u IV. nastavku ovog rada proučava simboliku bika na kovanicama. Od svih zoomorfnih simbola, kroz povijest, simbolizam bika pretrpio je najviše promjena i transformacija, katkad i na istim područjima i u istim kulturama. Te transformacije nekad su se smjenjivale promjenom lunarnih u solarna vjerovanja, čime se mijenjala upravo i sama simbolika bika. Isto tako vremenom se simbolika bika mijenjala u simboliku vola pa je dobivena simbolička antiteza gdje se od snage i moći dolazi do simbolizma koji predstavlja žrtvu, pokornost i podatnost.

Čudovišna stvorenja indijske, asirske, egipatske i arhaične grčke umjetnosti: sfinge, kentauri, Minotaur, bikovi s ljudskim glavama, kraljevi s lavljim, božice s konjskim, a bogovi s ptičjim glavama, plastične su inkarnacije mitske i simboličke zoologije nastale kao proizvod prirodnog odrastanja iz filozofskoreligijskog naučavanja - metempsihoze*.¹

Isti koncept tog metafizičkog načela nalazi izraz i u heraldici, gdje su prikazane stvarne i mitske životinje na grbovima i zastavama pojedinaca ili obitelji. Od samog početka svojeg postojanja čovjek je ukrašavao svoje tijelo ili ratnu opremu, a kasnije grb ili zastavu, prikazom ptice ili životinje s kojom se uspoređivao, kojoj se želio suprotstaviti ili koje se bojao. Tim naivnim simbolizmom, primitivni vođe nastojali su zastrašiti neprijatelje ili ohrabriti prijatelje i saveznike i ojačati njihovo povjerenje.²

Prirodna posljedica toga tajanstvenog i mističnog stava ljudi prema svijetu životinja, bila je da je taj svijet životinja u vrlo ranom razdoblju postao objekt štovanja i dio mitopoetske imaginacije, naročito u civilizacijama starog "bliskog istoka"³. Taj stav osobito je izražen u indijskoj i kineskoj kulturi, gdje se filozofsko promišljanje nikada nije jasno i trajno osamostalilo, odnosno odvojilo od mitopoetske imaginacije i teoloških spekulacija. Zoolatrija je postojala među svim narodima i kulturama, ali najveći razvoj dosegla je u Egiptu, gdje su se štovala mnoge deificirane životinje, ptice, pa čak i insekti. Temeljila se na ideji da određene životinje posjeduju božanske moći, a to je ostalo nepromijenjeno i nesmanjeno sve do rimske okupacije. Na kamenu iz Rozete (Rosette), s pomoću kojeg je Jean-François Champollion dešifrirao pismo antičkog Egipta, u (retku 3f) stoji da je Ptolomej V. štovao i darivao Apis, Mnevis i sve ostale svete životinje više od bilo kojeg njegovog prethodnika. Opremio je njihove hramove

¹ Evans, E. P. str. 11.

* **metempsihoza** - filozofsko-religijsko naučavanje prema kojemu ista duša može uzastopno oživljavati više tijela sve dok se ne oslobodi materijalnog oblika; transmigracija. U užem smislu, prolazak duše kroz duševne stupnjeve, pri čemu reinkarnacija nije uvijek nužna. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40406>

² Evans, E. P. str. 11.

³ Evans, E. P. str. 12.

svom potrebnom opremom, osigurao žrtvene životinje, libacije⁴ i sve što je bilo potrebno za proslavu njihova festivala. Izgradio je veličanstveni hram Apisa, dajući zlato i srebro za njegovo uređenje, opskrbio ga ogromnim količinama žita.⁵

Divljenje i strah bili su osnovni razlozi postojanja kultova životinja, ptica, gmazova i riba. Bik i ovan predstavljali su snagu i muškost; krava plodnost; šakal lukavost; lav, leopard, pantera i krokodil divlju snagu; kobra i škorpion moći kobne za čovjeka; guska plodnost; skarabej (balegar) novi život; pavijan mudrost; mnogim su se pticama divili i štitili ih zbog njihove ljepote.⁶

U mnoštvu teriomorfničkih božanstava najpoznatiji su Hator u liku krave, Tot s glavom ibisa ili u liku pavijana, Anubis s glavom šakala, Bastet s glavom mačke i dr.⁷

Teriomorfizam se javlja i u prikazima najstarijih božanstava Grčke, gdje je nedvojbeno azijskog podrijetla, pa je tako arkadijska Demetra bila prikazana s konjskom glavom, a kretska Minotaur s glavom bika. Tamo su još postojale gorgone, harpije, tritoni, nereide, sirene i satiri formirani udruživanjem ljudske glave s tijelom zvijeri, ptice ili ribe.⁸

Bik /Vol

Prikazi bika, kao i drugih životinja, povezivani su s mnogim božanstvima u službi totemizma, što je praksa preuzeta iz pretpovijesnog doba. Bik je u svim paleo-orientalnim kulturama izražavao ideju moći i sirove snage. U Akadiji, "sломiti rog" značilo je "nadjačati".⁹ Njegova simbolika vrlo je složena, i iz povijesne i psihološke točke gledišta. Povezan je sa simbolikom Taurusa, a u najranijim kulturama simbolizirao je plodnost i poveznicu s nebesima i božanstvima. Izjednačen je s bogom Thorom, sinom neba i šuma. Simbolizirao je kraljevsku krv i kao drevni simbol čovječanstva sredstvo religioznih rituala i žrtvovanja u službi slavljenja života, dobara, prirode i dr. Ta simbolična upotreba načelno simbolizira superiornost sisavca nad gmazom. Osnovna dilema leži između tumačenja bika kao simbola zemlje, majke, i načela "vlage" te pogleda po kojem on predstavlja nebo i oca, drugim riječima, on može biti podložan jednom ili drugom suprotnom načelu.¹⁰

Istražujući te paradokse Krappe¹¹ je upozorio na to da je bik najčešća pitoma životinja Bliskog istoka, i to povezuje s činjenicom da su bikovi prikazani i kao lunarni i kao sunčani simboli. Sin, mezopotamski lunarni bog, i Oziris, također lunarni bog, često

⁴ **libacija** (lat. libatio), u antičkom Rimu, žrtva ljevanica u čast bogovima. Česta žrtva u svih antičkih naroda (Babilonaca, Izraelaca, Krećana, Hetita, Grka i dr.); žrtvuje se vino, voda, med, mlijeko, ulje, tako da se izlijeva na oltar ili ispod njega. Libacija prati i privatne molitve, osobito kult mrtvih. Bio je običaj da se i prije gozbe izlije s plitice malo vina kao žrtva božanstvu.

Citiranje: libacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 19. 12. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36335>>.

⁵ Budge, str. 31.

⁶ Isto.

⁷ teriomorfizam - <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60940>.

⁸ *Evans, E. P.*, str. 12.

⁹ *Cirlot, J. E.*, str. 34.

¹⁰ *Cirlot, J. E.*, str. 33.

¹¹ *Cirlot, J. E.*, str. 34, vidi: *Krappe, A. H.*: La Genèse des mythes. Paris, 1952.

imaju oblik bika. S druge strane, Vedski bog Sûrya solarni je bik, a prema Asircima, bik je rođen od sunca.¹² Krappe tu razliku tumači ne kao unutarnju proturječnost nego kao posljedicu načina na koji se lunarni i solarni kultovi međusobno izmjenjuju. Lunarni bik postaje solarnim kada solarni kult mijenja drevniji kult mjeseca. Postoji velika mogućnost da je bik prvi i najistaknutiji lunarni simbol jer se morfološki podudara s mjesecom zbog sličnosti njegovih rogova polumjesecu, a njegova pripadnost solarnom simbolu lava sekundarne je naravi.¹³

Takva tumačenja gube se s pojavom ranokršćanske umjetnosti u kojoj, kao i u romanici, bik dobiva novo ikonografsko značenje. Istovremeno, bik se sve više mijenja simbolom vola, pa je ponekad teško protumačiti simboliku motiva. Svojim proizvodnim moćima vol predstavlja simboličku antitezu biku. S ranokršćanskom umjetnošću simbolizira strpljivost i snagu te se u spisima prvih crkvenih otaca uspoređuje s Kristom te žrtvenim prinosom.¹⁴ Kao žrtvena životinja kod Židova, vol je često na renesansnim slikama prikazan kao simbol židovskog naroda. Redovito se pojavljuje u prizorima rođenja Kristova. U spisima prvih crkvenih otaca vol se katkad i uspoređuje s Kristom, zbog njegova žrtvena prinosa, što je simbolika koja se primjenjuje i na one koji strpljivo nose svoj jaram.¹⁵ U tetramorfu, kao krilati vol, simbol je Lukina evanđelja.

U Egiptu i Indiji evoluirala je specijalizirana simbolika za vola u odnosu na bika ili lava s druge strane. Za razliku od bika, iz očitih razloga, vol je postao simbol žrtve, patnje, strpljenja i rada. U Grčkoj i Rimu smatra se atributom poljoprivrede i polaganja temelja. Rimski generali koji su dobili čast trijumfa žrtvovali bi bijele volove Kapitolijском Jupiteru kao dio svečanosti.¹⁶ Zbog povezanosti s Mjesecom vol je također simbol tame i noći. U srednjovjekovnim grbovima, gdje je često prikazan samo volujskom glavom, često simbolizira strpljenje, pokornost i duh požrtvornosti.¹⁷

U Egiptu su plemenski fetiši u preddinastičko doba često imali oblik životinja, ali te životinje nisu općenito smatrali pravim bogovima sve do kasnijeg doba. Da bi zaslužile taj status morale su biti personificirane, i to obično kao utjelovljenje duše nekoga boga.¹⁸

Prvo božanstvo koje izvire iz egipatske povijesti je Ptah, jedan od najmoćnijih egipatskih bogova stvaratelja, a za Dvadeset šeste dinastije štovali su ga u obliku bika Apisa kao „obnovljeni Ptahov život“ ili kao njegova „dvojnika“ ili „izaslanka“. ¹⁹ Ptah je uz svoju ženu Sekmet i njihova sina Nefertuma činio memfisku trijadu. Bitno je napomenuti da se Sekmet obično prikazivala s glavom lavice koja nosi sunčani disk i

¹² *Cirlot, J. E.*, str. 34.

¹³ Isto.

¹⁴ *Ivančević, R.*, str. 586.

¹⁵ *Ivančević, R.*, str. 586.

¹⁶ *Cirlot, J. E.*, str. 247.

¹⁷ Isto.

¹⁸ *Ions*, str. 121.

¹⁹ *Ions*, str. 122.

* Kraljevsko obilježje koje se postavljalo na krune i naglavke vladara, a često je obavijeno oko sunčanog diska na prikazima božanstava. Bilo je oblikovano od podignute glave i prednjeg dijela tijela kobre uadit - zaštitinice Donjeg Egipta. Koristilo se kao simbol suverenosti, kraljevstva, božanstva i božanske vlasti.

*ureus** (slika 1.), a Nefertum s glavom lava,²⁰ što je još jedan od slučaja uparivanja bika s lavom, čime ćemo se baviti u nastavku ovog rada.

Slika 1. *Sekhmet - božica u drevnom egipatskom panteonu. Prikazana s lavljom glavom iznad koje je sunčevi disk s ureusom. Crtež temeljen prema slikama s grobnica Novog Kraljevstva.*

Apis nije bio jedini bik koji je štovan u Egiptu. Osim njega, ovisno o regiji i razdoblju, štovani su: Ka-nub ili Kano-Bus; što je zapravo: ak-an-obus, “veliko Sunce, obus”²¹, Mnevis kojeg su u Heliopolisu štovali kao „život Raa, boga sunca“, Bukis (Bacis ili Bkha), čije je kulturno središte bilo u Hermonthisu, a poistovjećivan je s Ozirisom, i još nekoliko manje poznatih kao što su: Zlatni bik Kanopusa blizu Aleksandrije, Minov bik i Majetin bik.²² Što je više slabio kult boga utjelovljenog u kralju, to su sve više štovali životinje: pučka mašta trebala je stvarnog predstavnika božanstva. Kultovi životinja, što ih je nekada neslužbeno štovao običan svijet, postali su tada posebno pravo same države koja se brinula za dirljive pogrebe Apisa ili Mnevisa, najvažnijeg životinjskog božanstva. Štovan je i bik zvan Ur-mer, čiji je prvi slog imena vjerojatno, među Semitima, značio Vatra, a riječ je vjerojatno povezana i s Mer, koje je jedno od imena asirskog Boga munje. Asirski Bog vatre između ostalog nazivan je i Nin-Ip (Ninip) ili Nerig-on ur ig, *Velika vatra*, također je bio poznat pod imenom Uras.²³

Marduk (sumerski amar-utuk: mladi bik sunčanoga boga) sin Ea, prvotno bog Babilona, poslije glavno božanstvo Babilonije, koji je prema vjerovanju uredio cijeli svemir, stvorio čovjeka od svoje krvi, bio veliki ratnik i „gospodar života“,²⁴ štovan je

²⁰ *Ions*, str. 104.

²¹ *Bayley*, str. 323.

²² *Ions*, str. 122.-124.

²³ *Bayley*, str. 323.

²⁴ Citiranje: Marduk. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 21. 12. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38831>>.

kao babilonski bog sunca i božanski bik.²⁵ U Akadiji Marduk se zvao Amarud, a njegov otac Ea zvao se Khar-sidi (blagonakloni ili milostivi bik).²⁶

Negdje oko 1700. godine pr. Kr. primjećuje se pojačan interes Krete, prvenstveno grada Knosa, prema otoku Theri, a posebice njezinom gradu Akrotiriju.²⁷ U novonastalim odnosima utjecaj Krete bio je ekonomske prirode. Otkrivena su očita podudaranja i mnogo oponašanja između te dvije sredine. Mnoge svete posude i freske minojske kulture koje je A. Evans 1900. godine iskopao u Knosu na Kreti imale su motive bika. Taj kult bika podsjetio je Evansa na mit o Minotauru. Dvosjekla sjekira labris često se javlja kao kulturni simbol u velikoj palači kralja Minosa. To je razlog da neki riječ labris dovode u vezu s pojmom labirint, jer se izvorni labirint klasične mitologije nalazio ispod spomenute palače. U tom labirintu obitavao je Minotaur, taj teriomorfni simbol monstuozni proizvod je kraljčine požude za bikom.²⁸ Labris koji je bio simbol, vjerojatno neke kretske božice ili boga, a koji je poslije poistovjećen sa Zeusom²⁹, uz labirint i bika, značajni je simbol minojske kulture drevne Krete. Prikaz labrisa često se vidi iznad glave bika ili vola, čijim rogovima slič, a koji su njime i ritualno ubijani³⁰. Prema Evansu možda su labrisu kao simbolu nekog božanstva i podnošene žrtve.³¹

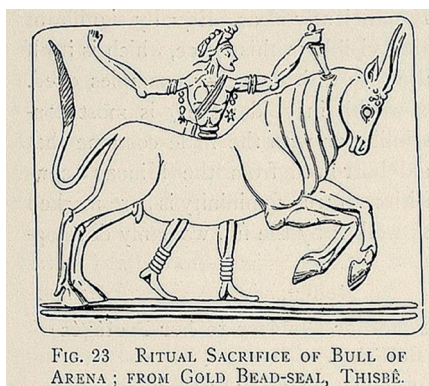

FIG. 23 RITUAL SACRIFICE OF BULL OF ARENA; FROM GOLD BEAD-SEAL, THISBÉ.

Slika 2. Ritualno ubijanje bika u areni, sa zlatnog pečata iz grada Thisbe u Beotiji.

Kad se otkrilo da je i u Akrotiriju na Theri bik bio važna ikona, znanstvenici su zaključili da su ti otoci bili dio iste minojske kulture i egejske civilizacije.³² Zbog svog jedinstvenog položaja Thera je bila važna točka minojske trgovačke mreže i služila

²⁵ Woolsey, str. 175.

²⁶ McClintock i Strong, str. 73.

²⁷ Otok Theru, današnji Santorini i grad Akrotiri između 1600.-1627. godine pr. Kr. uništila je erupcija vulkana. Do tog vremenskog intervala došlo se radiougljičnim datiranjem jednog maslinovog drvca zatrpanog pod vulkanskim naslagama. - op. a.

²⁸ Ferber, Michael: A Dictionary of Literary Symbols, Cambridge, 1999.: str 103.

²⁹ labris - <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35006>

³⁰ Nozedar, Adele: str. 133.

³¹ Evans, The Pace of Minos: str. 39-47.

³² Dekodirana povijest, dokumentarna serija, BBC 2016. S03 E0.

je kao stajalište između kopna i Krete gdje se preusmjeravala roba s cijelog Egejskog mora prema Kreti. Thera i Kreta bile su u središtu velike minojske trgovačke mreže koja se protezala istočnim Mediteranom od Izraela do Sicilije, pa na neki način možemo govoriti o minojskom carstvu koje se širilo istočnim Mediteranom.

Posebnost ranih emisija novca grada Gele na Siciliji jest realističnost prikaza njezina zaštitnika grada, riječnog boga Aheloja (grčki Ἀχελῷος), u ovom slučaju Aheloja Gelasa, koji je dobio naziv prema istoimenoj rijeci na sjeverozapadu Grčke (Ahelaj, Ahelos ili Aspropotamos). Ahelaj, u grčkom mitu, riječni bog, sin Okeana i Tetije i njegova borba s Heraklom za lijepu Dejaniru čest je književni i likovni motiv antike.³³ Ahelaj je prikazan u obliku protome bika s ljudskim licem³⁴. Taj prikaz koji je izvorno bio samo njegov, postao je iznimno popularan i počeo se koristiti za lokalne riječne bogove diljem grčkoga svijeta. Prikaz nagog i bradatog konjanika na licu kovanice (slika 3.) koji vitla kopljem u uzdignutoj desnoj ruci zapravo je simbolički prikaz progona riječnog boga prikazanog na naličju kovanice, i njegovo sprečavanje da se upusti u jedan od njegovih destruktivnih napada bijesa. Taj bijes manifestira se kroz bujice i poplave koje bi mirne rijeke i potoke Grčke i Magna Graeciae (južne Italije i Sicilije) u trenu pretvorile u latentnu opasnost za lokalno stanovništvo. Taj prikaz također ilustrira složenost simbolike u grčkoj numizmatičkoj umjetnosti, a poruka sigurnosti koju šalje, razlog je rasprostranjenosti prikaza riječnih bogova u obliku protome bika s ljudskim licem.

Slika 3. Sicilija, grad Gela, Didrahma, srebro oko 490/85.-480/75. pr. Kr. Avers: Nag i bradati konjanik, jaše desno, maše kopljem u uzdignutoj desnoj ruci. Revers: Protoma bika s ljudskom glavom udesno. Jenkins 8. Kraay & Hirmer 155. Ex Gemini VII, 9. siječnja 2011., 97. i Dr. Patrick Tan Zbirka Numismatica Ars Classica 48, 21. listopada 2008., serija 30.

Osnovna karakterizacija Aheloja kao boga regulirane rijeke proizlazi iz Strabonove interpretacije mita o Heraklu i Ahelaju (Strabon, Geographica, 10.458), ali prema Molinariju i Sisciju povijest tog simboličkog prikaza mnogo je dublja. Regulirane rijeke i prateća ikonografija bikova s ljudskim licem (ili glavom) pojavljuje se prvo u petom i

³³ Citiranje: Ahelaj. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 28. 12. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=925>>.

³⁴ U recentnim radovima i opisima kovanica odbacuje se uvriježeni opis Aheloja kao bika s ljudskom glavom, posebice nakon: *Molinari i Sisci: Sinews of Acheloius*, i *Molinari: Sophocles' Trachiniae and the Apotheosis of Herakles: The Importance of Acheloius and Some Numismatic Confirmations*.

četvrtom tisućljeću pr. Kr. i ponavlja se kroz razne mediteranske civilizacije, kao i one u neposrednoj blizini, oko pet tisuća godina³⁵.

Prikazi Ahelaja i Nereida ukrašavali su Veliko i Malo rimsko kazalište u Puli. Pulski patron grada - Heraklo kao jedan od posade broda Argo djelomično je povezan s morem. Veza Ahelaja, Nereida i roga obilja kornukopije, koja je nastala od Ahelajeva roga u borbi s Heraklom, a kojeg Nereide pune obiljem plodova tako su isprepleteni da svojom simbolikom nesumnjivo upućuju na zaštitu mornara i moreplovaca kolonije Pole.³⁶

Slika 4. Sicilija, grad Gela, Tetradrahma, oko. 450. - 440. pr. Kr., Avers: biga u sporozvožnji desno, a Nike leti iznad i kruni glave konja; u egzergu. palma. Revers: bog rijeke Gelas predstavljen kao protoma bika s ljudskom glavom koji pliva desno, Jenkins 346; SNG Lockett 771.

Slika 5. Sicilija, grad Selinunt, oko 455.-440. pr. Kr., srebrna Didrahma, Avers: Herkul stoji desno, držeći palicu iznad glave u desnoj ruci, pripremajući se udariti kretskog bika, kojeg lijevom rukom drži za rog. Revers: riječni bog Hypsas koji stoji lijevo, držeći granu u lijevoj ruci, patera u desnoj, s koje žrtvuje preko oltara obavijenog zmijama slijeva; desno, peršinov list iznad čaplje koja hoda desno.

Već smo spomenuli da je jedno od imena asirskog Boga vatre bilo Nin-İp (Ninip) ili Nerig-on ur ig, što znači *Velika vatra*, također je bilo poznato i pod imenom Uras, što je vrlo slično nazivu za Velikog bika primitivne Europe, koji se na latinskom zvao Urus, što znači "svjetlo vatre".³⁷ Ta je riječ opet praktično identična Horusu ili Orusu,

³⁵ Molinari i Sisci: ΠΙΟΤΑΜΙΚΟΝ: Sinews of Acheloius, 97.-99.

³⁶ Girardi Jurkić, *Vesna*: Antički kultovi kao zaštitnici pomorstva i moreplovaca u Istri, Sažetak.

³⁷ Bayley, str. 323.

egipatskom pandanu Apolona, čiji je kult bio tako rasprostranjen da se u Egiptu riječ *horus* koristila kao opći pojam za “Boga”. Nadalje Urus je očito u korijenu grčkog taurosa (taurus lat., toro šp.), što je naziv za bika. Gradski grb Torina ili Turina je bijesni bik.³⁸

Kinezi imaju hram koji se zove Palača Rogatog bika, a isti simbol slavi se u Japanu i cijelom Hindustanu. Thor, štovan u hramu u Upsali prikazivan je s glavom bika na prsima. U starom skandinavskom jeziku, kao u feničkom i kaldejskom, *thur* je bio generički pojam za bika.³⁹

Seleuk I. (grčki Σέλευκος, 312. do 280. pr. Kr.), vojskovođa Aleksandra Velikoga koji je nakon njegove smrti dobio na upravu babilonsku satrapiju (321. pr. Kr.). Sudjelovao je u borbama dijadoha, vladao Babilonom (312. pr. Kr.), osvojio Mediju i Perziju, stekao Siriju i Malu Aziju. Uzeo je carski naslov (306. pr. Kr.).⁴⁰ Jedna od najvažnijih ikonografskih tema koja se ponavlja na kovanicama Seleuka I. (305.-281. pr. Kr.) jest ona bika ili bikovih rogova. Česti prikazi rogatih konja nalaze se na kovanicama: Pergama, Apamee, Harana (lat. Carrhae), Ekbatane, Seleukije na Tigrisu, Baktre i Aī Khanouma (slika 6.).⁴¹ Taj prikaz koristio je i Antioh I., osobito na istoku: uključujući tetradrahmu sa Sarda koja na aversu ima Seleukov „rogati“ portret, a na reversu rogatog konja (slika 6.). Uz to, Antioh I. kovao je broncu u Dura-Europusu na desnoj obali Eufrata u današnjoj Siriji, kao i seriju sa sličnim tipovima u srebru i zlatu na baktrijskim kovanicama. Slika rogata konja koristi se i kao pečat Seleukida. Dakle, ona nije služila samo kao motiv na kovanicama, nego i kao službeni simbol carstva.⁴² Rogovi su vjerojatno simboli božanske snage.⁴³ Eliade* je sugerirao da bik već od 2400. godine pr. Kr. i dalje, ne predstavlja niti jedno astralno tijelo, nego neplodno nebo. Vjetrovi i gromovi, po njemu, bili su simboli povezani s atmosferskim božanstvima, a bik mu je bio povezan s „tutnjavom“ grmljavine. U svim paleo-orijentalnim kulturama, to je bio bik koji je izražavao ideju moći. U Akadiji, “slomiti rog” značilo je “nadjačati”⁴⁴.

Slika 6. Antioh I., tetradrahma. Avers: glava Seleuka I. s rogovima.
Revers: protoma konja s rogovima

³⁸ Isto.

³⁹ Bayley, str. 324.

⁴⁰ Citiranje: Seleukidi. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 23. 12. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55287>>.

⁴¹ Erickson, The Early Seleucids, str. 68.

⁴² Isto.

* *Mircea Eliade* (1907.-1986.), američki kulturni povjesničar rumunjskog podrijetla i rumunjski književnik. Proučavao je religiju primitivnih društava i kulture drevne Indije, Egipta, Grčke i Rima.

⁴³ Usp. App, Sir. 56.

⁴⁴ Cirlot, str. 34.

Slika rogatog konja nakon Aleksandra obično se identificirala s Aleksandrovim konjem Bukefalom, čije ime znači volovska glava. Kad taj konj nije identificiran kao Bukefal, identificiran je kao konj na kojem je Seleuk 312. godine pobjegao Antigonu.⁴⁵

Vraćajući se na značaj bikovih rogova, može se zaključiti da je prikaz rogatih bića; npr. rogati ljudi, konji i slonovi na kovanicama ranih seleukidskih monarha, izvedeni iz religioznog motiva uobičajenog na cijelom drevnom Bliskom istoku, koji je unaprijedio stjecanje položaja moći Seleukidima barem za jedno tisućljeće. Rogovi bika bili su na istoku rani simbol kraljevske moći i božanstva.⁴⁶ U svojoj golemoj državi, konglomeratu različitih naroda, Seleukidi su se oslanjali uglavnom na grčko-makedonski etnički element, koji je držao najvažnije političke i vojne položaje.⁴⁷ Upotreba bikovih rogova kao božanskog simbola Seleukidima je omogućila korištenje i agregiranje simbolike bliskoistočne i grčke kulture kako bi objavili i promovirali svoju moć.

Osim rogova, Seleuk je na širokom spektru svojih kovanica upotrijebio i prikaz bika. Bik se pojavljuje na kovanicama iz Sarda, Magnezije na Meandru, Tarza, Antiohije, Harana ili Karana (grč. *Káppai*, *Kárrai*, lat. *Carrhae*), Seleukije na Tigrisu, Suze, Ekbatane, Ai Khanouma i nekih neizvjesnih kovnica.⁴⁸ Tako je primjerice motiv razjarenog bika bio u IV. st. vrlo važan motiv na novcima Magnezije, pokrajine u Tesaliji.⁴⁹

Taj široki raspon kovnica novca obuhvaćao je cijelo carstvo i bik je bio najčešći prikaz na Seleukovom brončanom novcu. Tip koji se najviše pojavljuje na tim kovanicama jest prikaz Meduze na *aversu* i bika na *reversu*.

Slika 7. Seleuk I., bronca. Avers: glava Meduze. Revers: razjareni bik.

Prikazi bika mogu se podijeliti u tri opće vrste: razjareni bik, stojeći bik i glava bika.

Stvarajući taj kovani novac, Seleuk I. imao je na raspolaganju širok spektar motiva s prikazom bika, čak i ako nije bio potpuno svjestan prakse babilonske religije. Za vrijeme svog dugog boravka u Babilonu (320.-315. i 312.- oko 301. g. pr. Kr.) vjerojatno je bio izložen mnogim prikazima bikova koji su krasili grad. Uz istaknute slike bikova u Babilonu, iranske perzijske palače bile su prepune simbola Taurusa.⁵⁰ Motiv bika na

⁴⁵ Erickson, *The EarlySeleucids*, str. 69.

⁴⁶ Miller i Walters, str. 51.

⁴⁷ Citiranje: Seleukidi. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 23. 12. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55287>>.

⁴⁸ Erickson, *The EarlySeleucids*, str. 69.

⁴⁹ Sheedy, *Kenneth A.*, str. 79.

⁵⁰ Erickson, *The EarlySeleucids*, str. 69.

kovanicama možda je odabran da odražava osobno poštivanje iranske religije. Konačno, bik je bio osobito važan i u Zarathuštrinoj religiji (mazdaizmu), gdje se Ahura Mazda pojavljuje kao vrhovno božanstvo, stvoritelj neba, zemlje i čovjeka, načelo istine i dobra, oličenje mudrosti te zaštitnik životinja, napose krava.⁵¹ Upotreba motiva bika stoga je odražavala religiozne osjećaje babilonskog, perzijskog i iranskog stanovništva i omogućila je Seleuku da se obraća lokalnom stanovništvu svog carstva na način koji odražava uvažavanje njihovih običaja i tradicije. To je vjerojatno pomoglo u suzbijanju lokalnih vjerskih napada na grčke vladare kao „rušioce religije“ ili kao rušioce svetišta, kao što se prethodno pokazalo u slučaju Antigona i Demetrija.⁵²

Navedeno pruža logično objašnjenje kovanja novca u istočnom kontekstu, no ikonografija Seleukida uključila je i grčke i negrčke koncepte istih motiva. Uloga rogova kao simbola božanstva nije bila svojstvena samo Istoku, nego su ih nasljednici koristili na svojim kovanicama u spomen na deificiranog Aleksandra.⁵³

Uobičajene životinje koje vuku bigu (dvopreg) na rimskim novcima jesu konji, ali na nekim primjercima mogu se vidjeti i: koze, slonovi, lavovi, bikovi, jeleni ili čak i zmije.

Na tim prikazima dvopregom upravljaju uglavnom ženska božanstva: Viktorija, Roma, Luna, Venera i Junona. Na novcima koji prikazuju volovski jaram također se izmjenjuju osobe koje njime upravljaju, pa se tako može vidjeti: cara, svećenika ili običnog zemljoradnika.

Slika 8. Cilicia ili Kilikija, Ninica Claudiopolis, Trajan. 98.-117. AE 21 (21 mm, 3,82 g). Avers: poprsje Trajana okrenuto u desno. Revers: volovski jaram u pokretu lijevo, vexillum iza. Rabik Product.Nr.:AN1681, RPC IV online 3224; SNG - Aulock 5767.

Rimski car Julijan II. Apostat(a) (latinski Flavius Claudius Iulianus) (Carigrad, 331. - Ktezifont, Perzija, 26./27. 6. 363.), nećak Konstantina I. Velikoga bio je sljedbenik grčkog filozofa Jambliha Halkiđanina i pod velikim utjecajem neoplatonovca Maksima Efeškoga koji je bio uvjeren da propadanje Carstva treba pripisati afirmaciji kršćanstva.⁵⁴

Zbog toga je 361. godine prešao na poganstvo, držeći helensku tradiciju kulturno vrjednijom te obnovio štovanje antičkih bogova, zatvarajući kršćanske crkve i progoneći

⁵¹ Isto.

⁵² Erickson, *The Early Seleucids*, str. 70.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Citiranje: Julijan II. Apostat(a). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 10. 1. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29485>>.

kršćane, pa su mu oni dali nadimak Apostata (Otpadnik).⁵⁵ Uredio je financije i proveo mnoge reforme, ali nije uspio u trogodišnjem pokušaju da kao car oživi štovanje starih bogova. Jedan od tih pokušaja očituje se u instalaciji bika na reversu brončane kovanice dvostruke maiorine. Bik na tim kovanicama najčešće se naziva Apis, božanstvo kojem se, kako smo već spomenuli, prvi put klanjalo u Egiptu oko dvije tisuće godina ranije. Ali to bi mogao biti i Taurus, sveti bik istoimenog sazviježđa.

Slika 9. Julijan II., oko 360.-363., dvostruka maiorina, bronca (29mm, 7,5 g), Nikomedia, Asia Minor (danas Turska), Sear 4072, RIC VIII 121, LRBC 2319. Avers: Poprsje Julijana okrenuto desno. Revers: Bik, dvije zvijezde (Blizanci ili Bik), Legenda: "SECVRITAS REIPVB" ili "Sigurnost države".

Dinastije šaha vladale su dijelovima kabulske doline (u istočnom Afganistanu) i stare provincije Gandhara (sjeverozapadni Afganistan, sjeverni Pakistan i sjeverozapadna Indija), od pada Kušanskog carstva u 3. stoljeću poslije Krista do početka 9. stoljeća.

Naziv šah (perz. šāh: vladar, kralj, car) nastao od staroperzijskog oblika *kšajatiya*, dešifriranoga na natpisima pisanimi klinovim pismom⁵⁶, bio je korišten kao kraljevski naslov u Afganistanu, a u različito vrijeme koristili su ga Ahemenidi, Baktrijci, Sake, vladari Kušana i Huni (Heftaliti), kao i šahovi Kapise / Kabula od 6. do 8. stoljeća.⁵⁷

Povjesničari dijele razdoblje vladavine šaha u Kabulu i Gandhari u dvije ere: na tzv. budističko-turske šahe (prije 870. godine) i tzv. hindu-šahe (nakon 870. godine).

U to vrijeme pojavljuju se tzv. bik/konjanik kovanice nominalne *jital*, kovane od mnogih vlasti u nizu od najmanje pet stoljeća, što sigurno svjedoči o procvatu trgovine od 8. do 13. st. Na aversu tih srebrnih jitala prikazan je bik okrenut lijevo, a na reversu konjanik sa zastavom ili kopljem u ruci jaše desno (slika 10.).

Rani primjerci kovani su u dubljem reljefu jasnih obrisa, a vremenom dolazi do sve veće stilizacije i skoro neprepoznatljivosti prikaza.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Citiranje: šah. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 4. 1. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59290>>.

⁵⁷ <https://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/afgh02-09enl.html>

Slika 10. *Šah Kabula i Gandhare, Spalapati Deva, srebrni jital, oko 750.-900.*

Interesantno je da se nakon islamskog osvajanja zemalja hindu-šaha nije prestalo kovati jitale tipa bik/konjanik. Očito je da su bili dobro prihvaćeni u regiji tako da su muslimanski vladari još nekoliko stoljeća (najmanje do 1300. godine) nastavili izdavanje tog tipa jitala.

Prikaz suprotstavljenog bika i lava jedan je od najstarijih simboličkih prikaza na novcu.

Objašnjenja tog simbolizma i njegove moći nad drevnim narodima, koji su ga reproducirali s velikim entuzijazmom, kretala su se od toga da predstavljaju suprotstavljene snage života i smrti, da je to izraz kraljevske moći, pa do astronomske aluzije (astronomskog nagovještaja), kao i od utjelovljenja stalne borbe između civilizacije (koju predstavlja pripitomljeni bik) i divlje prirode (koju predstavlja neukrotivi lav.

Slika 11. *Lavlja i bivolja protoma (sažeti prikaz borbe lava i bika) na srebrnom novcu lidijskoga kralja Kreza, 561.-545. god. pr. Kr.*

O simbolici lava na kovanicama govorit ćemo u idućem nastavku ovoga rada.

Izvori fotografija:

Slika 1. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Sekhmet#/media/Datoteka:Sekhmet.svg>

Slika 2. izvor: Evans: The Palace of Minos str. 40

Slika 3. izvor: Taylor, J. Edward: Gods, Goddesses and Flying Horses: A History of Coins in Ancient Greece, str.:71

Slika 4. Internet, anonimno

Slika 5. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Selinos_Didrachm_77000053.jpg

Slika 6. Houghton and Lorber 2002: br.322

Slika 7. Houghton and Lorber 2002: br. 151

Slika 8. <http://www.moneta.at/en/ancient/roman-provincial-coins/cilicia-ninica-claudiopolis-trajan-98-117-bronze>

Slika 9. http://rg.ancients.info/constantine/Julian_II_other.html

Slika 10. <https://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/images/afgh02-09-13-800w.jpg>

Slika 11. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Protoma>

Popis literature:

Alef, Gustave: The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View., *Speculum* 41(1), 1966., str. 1.-21.

Allan, Tony: Stari Rim, velike civilizacije život, mit i umjetnost, Zagreb, 2008.

Andrew, W.J.: A Numismatic History Of The Reign Of Stephen. A.D. 1135 To 1154. Chapter III., *British Numismatic Journal* 1913., First Series, Volume X. str. 53.

Badurina, Ante: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979.

Baldwin, Agnes: Symbolism on Greek coins, New York, 1916., str. 81.

Bayley, Harold: The Lost Language of Symbolism. London, 1912 (repr. 1951).

Bittel, Kurt: Hattusha: The Capital of the Hittites. New York: Oxford University Press. 1970.

Blackburn, Mark: The coinage of Scandinavian York, rad u: Aspects of Anglo - Scandinavian York (*Archaeology of York*), 2005.

Bogucki, Peter: Encyclopedia of society and culture in the ancient world 1. New York, 2008.

Bowers Peterson, Stephanie: The Cult of Dushara and The Roman Annexation of Nabataea, Ontario, 2006.

Bubić, V.: Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. (104), 2011.

Budge, E. A. Wallis: From Fetish to God in Ancient Egypt, London-New York, 2004.

Canby, Jeanny Vorys: Falconry (Hawking) in Hittite Lands. *Journal of Ancient Near Eastern Studies* 61(3), 2002., str. 161.-201.

Carson, R. A. G.: Coins of Greece and Rome, London 1972.

Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alaina: Rječnik simbola, Zagreb, 1983.

Cirlot, Juan Eduardo: A Dictionary of Symbols, Second edition, London, 1971.

Cocagnac, Maurice: Biblijski simboli, Zagreb, 2002.

Colas, Michel Mathieu: Dictionnaire des noms de divinites, HAL arhiva, zaprimljeno 2013., <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00794125v3>.

Collins, Billie Jean.: Animal Mastery in Hittite Art and Texts. U: The Master of Animals in Old World Iconography, *Archaeolingua Foundation*, br.24., Budimpešta 2010., str. 59.-74.

Cook, Arthur Bernard: Zeus A Study in Ancient Religion, Cambridge, 1914., Vol. 1.

Cook, Arthur Bernard: Zeus A Study in Ancient Religion, Cambridge, 1925., Vol. II. Part I.-II.

Cook, Arthur Bernard: Zeus A Study in Ancient Religion, Cambridge, 1940., Vol. III. Part I.-II.

Cotterell, Arthur: Enciklopedija bogova i legendi starih Grka, Rimljana, Kelta i Nordijaca, Rijeka, 2003.

- Crawford, M. H.*: Roman Republican Coinage, Cambridge, 1974.
- Crnčević, Ante*: O simbolizmu ptica u kršćanskoj tradiciji, *Živo vrelo*, br. 9., Zagreb, 2014.
- Crnčević, Ante*: Zaboravljeni jezik kršćanskih simbola, *Živo vrelo*, br. 7., Zagreb, 2014.
- Dahmen, Karsten*: The Legend Of Alexander The Great On Greek And Roman Coins, New York, 2007.
- Deeds, C. N.*: The Double-Headed God. *Folklore* 46(3), 1935., str. 194.-243.
- Dixon-Kennedy, Mike*: Encyclopedia of Greco-Roman Mythology, Santa Barbara, 1998.
- Dobrinić, Julijan*: Riječki novci i novci s riječkim obilježjima 1848.-2002. Muzej grada Rijeke, O izložbi, <http://www.muzej-rijeka.hr/rijecka-numizmatika/o-izlozbi.htm>.
- Erickson, Kyle*: Seleucus or Alexander: The horned Horseman, rad u: Every Inch a King, uredili: Lynette Mitchell i Charles Melville, Leiden-Boston, 2013.
- Erickson, Kyle*: The Early Seleucids, Their Gods And Their Coins, Vol. 1, University of Exeter, 2009.
- Erskine Clement Waters, Clara*: Saints in Art. London, 1896.
- Evans, Arthur J.*: *Syracusan „Madallions“ and Their Engravers in The Light of Recent Finds*, London, 1892.
- Evans, Arthur J.*: The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos (Band 4,1): Emergence of outer western enceinte, with new illustrations, artistic and religious, of the Middle Minoan Phase, London, 1935.
- Evans, Edward Pauson*: Animal Symbolism in Ecclesiastical Architecture, London, 1896.
- Ferber, Michael*: A Dictionary of Literary Symbols, Cambridge, 1999.
- Fontenrose, Joseph*: Didyma, Apollo's Oracle, Cult, and Companions, London, 1988.
- Frey, Albert*: A Dictionary of Numismatic Names, Their Official and Popular Designations, New York, 1917.
- Frey-Kupper, Suzanne*: Coins and their use in the Punic Mediterranean: case studies from Carthage to Italy from the fourth to the first century bce, 2014., dostupno na: <http://wrap.warwick.ac.uk/49479/>
- Frutiger, Adrian*: Signs and Symbols - Their Design and Meaning, Ontario, 1928.
- Geissen, Angelo*: The Nome Coins of Roman Egypt, Coinage And Identity In The Roman Provinces, Oxford, 2005.
- Girardi Jurkić, Vesna*: Antički kultovi kao zaštitnici pomorstva i moreplovaca u Istri, Histria antiqua, Vol. 21 No. 21, 2012. URI: <https://hrcak.srce.hr/101883>
- Green, Miranda*: Animals In Celtic Life And Myth, London-New York, 1992.
- Grierson, Philip*: Byzantine Coinage, Washington D. C., 1999.
- Grueber, H. A.*: Coins of the Roman Republic in the British Museum: vol. 1 aes rude, aes signatum, aes grave, and coinage of Rome from B. C. 268., British Museum, 1970.
- Hall, James*: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, Zagreb, 1998.
- Hall, M. Jonathan*: A History of the Archaic Greek World, ca. 1200-479 BCE, Chichester, 2014.
- Hard, Robin*: The Routledge Handbook Of Greek Mythology, London, 2004.
- Hart, George*: The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses, Second Edition, London-New York, 2005.
- Hill, G. F.*: A Handbook of Greek and Roman Coins, London, 1899.

- Hill, G. F.: Historical Greek Coins, London, 1906.
- Hill, G. F.: Historical Roman Coins, London, 1909.
- Icks, Martijn: The Crimes of Elagabalus: The Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor, Cambridge, 2012.
- Ions, Veronica: Egipatska mitologija, Opatija, 1990.
- Ivančević, Radovan: Uvod u ikonologiju, uredio A. Badurina, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva.: Kršćanska sadašnjost - Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979.
- Jenkins, G. Kenneth: Coins of punic sicily. Part 2, Carthage Series I, u: Schweizerische numismatische Rundschau, br.53, 1974., dostupno na: <http://www.e-periodica.ch>
- Jordan, Michael: Dictionary of Gods and Goddesses, Second Edition, New York, 2004.
- Jung, C. G.: Symbols of Transformation (Collected Works, 5). London, 1956.
- Jung, C. G.: Psychology and Alchemy (Collected Works, 12). London, 1953.
- Katičić, Radoslav: Čudesno drvo, Filologija, br. 45, Zagreb, 2005.
- Kos, Petar: Leksikon antičke numizmatike, Zagreb, 1998.
- Kushnir-Stein, Alla: Coinage And Identity In The Roman Provinces, City Eras on Palestinian Coinage, Oxford, 2005.
- Larson, Jennifer S.: Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore, Oxford, 2001.
- Lurker, Manfred: The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004.
- Markowitz, Mike: The Coinage of Carthage, tekst u CoinWeek, 2014. dostupno na: <https://coinweek.com/featured-news/coinage-of-carthage/>
- Markowitz, Mike: Horses on Ancient Coins, tekst u CoinWeek, 2016. dostupno na: <https://coinweek.com/ancient-coins/coinweek-ancient-coin-series-horses-ancient-coins/>
- Martin, Thomas R.: Ancient Greece from Prehistoric to Hellenistic Times, New Haven: Yale University Press, 1996.
- Mattingly, Harold: Roman Coins, From The Earliest Times To The Fall of The Western Empire, New York, 1928.
- McClintock, John i Strong, James: Cyclopaedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature, Supplement 1, New York, 1889.
- McIntosh, T.R.: Animals on Roman Coins, The Celator, 2008.
- Miller, Richard P. i Walters, Kenneth R.: Seleucid coinage and the legend of the horned Bucephalas, Schweizerische numismatische Rundschau, br. 83, 2004. Persistenter Link: <http://doi.org/10.5169/seals-175883>, PDF erstellt am: 22.12.2020.
- Molinari, Nicholas J.: Sophocles' Trachiniai and the Apotheosis of Herakles: The Importance of Acheloiios and Some Numismatic Confirmations, u : KOINON-The International Journal of Classical Numismatic Studies, Oxford, 2018.
- Molinari, Nicholas J. i Sisci Nicola: ΠΟΤΑΜΙΚΟΝ: Sinews of Acheloiios, A Comprehensive Catalog of the Bronze Coinage of the Man-Faced Bull, with Essays on Origin and Identity, Oxford, 2016.
- Monaghan, Patricia: The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore, New York, 2004.
- Mørkholm, Otto: Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 BC), Cambridge, 1991.

- Morstein-Marx, Robert*: Mass Oratory and Political Power in the Late Roman Republic, Cambridge, 2014.
- Müller, Ludwig*: Numismatique de l'ancienne Afrique. Copenhagen, 1860.-1862., dostupno na: <https://www.forumancientcoins.com/numiswiki/view.asp?key=Carthage>
- Nozedar, Adele*: Element Encyclopedia of Secret Signs and Symbols, Harper Collins E-Books, 2009.
- Patrocínio de Souza, José*: The Eagle „spacecraft“ of the pre-scientific age, članak u; The UNESCO Courier, London, 1970, str. 23.-27.
- Peker, Ali Uzay.*: The Origins Of The Double-Headed Eagle As A Cosmological Symbol, Izašlo u: Turkish Art, Ženeva, 1999.
- Plant, Richard*: A Numismatic Journey Through the Bible, London, 2007.
- Porada, Edith*: Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B. C. The Art Bulletin 75(4), 1993, str: 563.-582.
- Prag, Jonathan R. W.*: Siculo-Punic Coinage and Siculo-Punic Interactions, Bollettino di Archeologia on line I 2010/ Volume speciale A/A2/2., dostupno na: www.archeologia.beniculturali.it
- Rodríguez Pérez, Diana*: Contextualizing Symbols: „the Eagle and the Snake“ in the Ancient Greek World, izdato u: BOREAS- Münstersche Beiträge zur Archäologie Band 33, 2010.
- Roman, Luke; Roman, Monika*: Encyclopedia of Greek and Roman Mythology, New York, 2010.
- Rydberg, Viktor*: Teutonic Mythology, Gods and Goddesses of the Northland , London-Copenhagen-Stockholm-Berlin-New York, 1907. Vol. I.
- Rydberg, Viktor*: Teutonic Mythology, Gods and Goddesses of the Northland , London-Copenhagen-Stockholm-Berlin-New York, 1907. Vol. II.
- Rydberg, Viktor*: Teutonic Mythology, Gods and Goddesses of the Northland , London-Copenhagen-Stockholm-Berlin-New York, 1907. Vol. III.
- Schneider, Marius*: El origen musical de los animales-símbolos en la mitología y la escultura antiguas. Barcelona, 1946.
- Sheedy, Kenneth A.*: Themistocles, his son Archeopolis, and their successors (Themistocles V?); numismatic evidence for the rule of a dynasty at Magnesia on the Maeander, u: E. Minchin and H. Jackson (eds), Text and the Material World. Essays in Honour of Graeme Clarke, 2017. str. 65.-80.
- Smajlagić, Nekez*: Klasična kultura islama II., Zagreb, 1976.
- Smajlagić, Robert*: Prikazi ikonografija i simbola trijada i trojstva na kovanom novcu, Numizmatičke vijesti, broj 69., Zagreb, 2016.
- Smajlagić, Robert*: Zoomorfni, teriomorfni i tetramorfni simboli na kovanom novcu, 1. dio, Numizmatičke vijesti, broj 70., Zagreb, 2017.
- Smith, George*: The Chaldean Account of Genesis, New York, 1876.
- Stevenson, William Seth; Madden, William Frederic*: A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial, London, 1889.
- Stolba, Vladimir F.*: Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing, objavljeno u Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region, Aarhus, 2005.
- Stafford, Emma J.*: Stara Grčka, velike civilizacije život, mit i umjetnost, Zagreb, 2008.
- Štekar, Andrej*: Kršćanska simbologija na slovenskih srednjeveških novcih, 3. dio, Numizmatični vestnik, br. 37, Ljubljana, 2011.

- Şahin, Işık*: The decoration on the shields in Greek vase painting, str. 15, objavljeno u: Anodos. Studies of the Ancient World 4-5/2004-2005, Trnava, 2006.
- Taborski, Sophia*: Not Just for the Birds: Augury and Archaic Attic Vase Paintings, Pittsburgh, 2015.
- Thucydides*: History Of The Peloponnesian War, 6.2.6, dostupno na: http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/-460_400,_Thucydites,_History_Of_The_Peloponnesian_War,_EN.pdf
- Tukara, Vlado*: Simbolika životinja u tekstovima sv. Ambrozija, Crkva u svijetu, 43 (2008), br. 4.
- Vagi, David*: The prized horses of Larissa subject of ancient Greek coins, tekst u World Coins, 2015., dostupno na: <https://www.coinworld.com/news/world-coins/2015/01/The-prized-horses-of-Larissa-subject-of-ancient-Greek-coins.html>
- Van Meter, David*: The Handbook of Roman Imperial Coins, New York, 2000.
- Veh, Otto*: Leksikon rimskih careva, Od Augusta do Justinijana I., 27. pr. Kr - 565. posl. Kr., Jastrebarsko, 2001.
- Visonà, Paolo*: Carthaginian coinage in perspective. AJN, 10, str. 1.-27., 1998.
- Visonà, Paolo*: Tradition and innovation in Carthaginian coinage during the Second Punic War Schweizerische numismatische Rundschau, broj: 88., str. 173.-182., 2009, dostupno na: <http://doi.org/10.5169/seals-179781>
- Whittick, Arnold*: Symbols, Signs, and their Meaning, London, 1960.
- Wood, Juliette*: Kelti, velike civilizacije život, mit i umjetnost, Zagreb, 2008.
- Woolsey, J. M.*: Symbolic Mythology and Translation of A Lost and Forgotten Language, New York, 1917
- Zamarovsky, Vojtech*: Grčko čudo, Zagreb, 1974.
- Zamarovsky, Vojtech*: Junaci antičkih mitova, Zagreb, 1973.
- Zimmer, Heinrich*: Myths and Symbols in Indian Art and Civilization. New York, 1946.

SUMMARY

ZOOMORPHIC, THERIOMORPHIC AND TETRAMORPHIC SYMBOLS ON COINS - PART FOUR

In the fourth instalment the author studies the symbolism of the bull on coins. Of all the zoomorphic symbols used during history, the bull symbolism went through most changes and transformations, sometimes in the same regions and within the same cultures. These transformations were known to happen when changes occurred in lunar and solar beliefs, which changed the symbolism of the bull. Also, during time the bull symbolism changed to the ox symbolism, thus resulting in a symbolical antithesis going from strength and power to a symbol of sacrifice, obedience and docility.

Representations of the bull and other animals were linked to many deities in the age of totemism, the practice of which was taken over from prehistoric ages. In all paleo-oriental cultures the bull symbolised power and brute strength. Its symbolism is very complex, both from the historical and psychological aspect. It was linked to the symbolism of Taurus, and in the earliest cultures the bull symbolized fertility and a link to the heavens and deities. He was equalized to the god Thor, son of the sky and forests.